
ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1920-ԱԿԱՆ ԹԹ.

ՀԱԿՈՒՅԱՆ Ա. Մ.

Ժամանակակից չափանիշներով ժողովրդավարական համարվող յուրաքանչյուր երկրի ժողովրդավարության մակարդակը, դրանում առկա քաղաքական ազատությունների աստիճանը կարելի է չափել նաև նրա ընտրական համակարգով, ընտրությունների անցկացման ազատությամբ, թափանցիկությամբ, բովանդակությամբ, ընտրողների ազատ կամահայտնությամբ, դրանում հասարակության ներգրավվածությամբ և այլն: Ժողովրդավարական է համարվում այն երկիրը, որտեղ իշխանությունը, իրոք, ձևավորում է ընտրողը, ժողովուրդը, որովհետև, ինչպես ամրագրված է ժողովրդավարական երկրների սահմանադրություններում, նա է համարվում **իշխանության աղբյուրը**: Չի կարելի խոսել արդար, ազատ, թափանցիկ, իրավահավասար ընտրությունների մասին, եթե տվյալ երկրում գոյություն ունի մեկ կուսակցության քաղաքական մենաշնորհ, սոցիալ-դասակարգային խտրականություն, հաշվի են առնվում ունեցվածքային ու կրթական ցենզը, էլ չենք խոսում ազգային ու ռասայական խտրականության մասին:

XX դարասկզբին Ռուսական կայսրության մի մասնիկը կազմող Արևելահայաստանն ու ռուսահայությունն ընտրությունների միջոցով պետական իշխանության ձևավորմանը առաջին անգամ մասնակցություն ունեցան Համառուսաստանյան առաջին (1905-1907 թթ.) հեղափոխության շրջանում՝ Պետական դումաների (խորհրդարանի) ընտրություններով: Սակայն ռուսական դումաների ընտրությունները չի կարելի դասել ժողովրդավարականի շարքը, քանզի այն սոցիալ-դասակարգային իմաստով բազմաստիճան էր, խտրական ու անհավասար: Ընտրությունների մասին 1905 թ. դեկտեմբերի օրենքով սահմանվել էր չորս անհավասար կուրիա (ընտրաշերտ)՝ հողատիրական, քաղաքային, գյուղացիական և բանվորական: Հողատիրական կուրիայից 2000 բնակչից ընտրվում էր 1 ընտրող (выборщик), քաղաքայինից՝ 4000 ընտրողը 1 ընտրող, գյուղացիականից՝ 30 հազարը 1 ընտրող, իսկ բանվորական կուրիայից՝ 90 հազարը 1 ընտրող: Բացի այդ, ընտրությունները համընդհանուր չէին, որովհետև կանայք, ուսանողները, զինծառայողները, որոշ ազգային փոքրամասնություններ զրկված էին ընտրելու իրավունքից, գյուղացիների և բանվորների համար ընտրությունները բազմաստիճան էին՝ եռաստիճան, քառաստիճան և այլն¹:

---

¹ См. и Советская историческая энциклопедия, т. 4, М., 1963, с. 610-611; Большая Советская энциклопедия, т. 7, М., 1972, с. 446; Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 9, Ե., 1983, էջ 239:

Ռուսաստանի պատմության մեջ առաջին անգամ իսկական, արդի եվրոպական չափանիշներով ընտրություններ անցկացվեցին 1917 թ. Ժամանակավոր կառավարության օրոք մշակված և ընդունված կանոնադրությամբ (Положение), որի շնորհիվ ձևավորվեց, իրոք, ժողովրդի կամահայտնությամբ, Սահմանադիր ժողով (ՄԺ): Սակայն 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ իշխանությունը բռնազավթած բոլշևիկների կուսակցությունն ուժի միջոցով 1918 թ. հունվարի 6-ին ցրեց Սահմանադիր ժողովը և հաստատեց իր մենիշխանությունը (վարչակարգը): Բոլշևիկների համար գաղափարապես և քաղաքականապես անընդունելի էր ՄԺ-ն, որը դիտարկվում էր որպես իր ժամանակն ապրած հետադիմական բուրժուական խորհրդարան: ՄԺ-ն ցանկալի չէր նաև այն իմաստով, որ նրա 707 պատգամավորներից միայն 175-ն էին բոլշևիկ²:

1918 թ. Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերից հետո նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետությունը (ՀՀ), որդեգրելով արևմտյան արժեհամակարգին բնորոշ հանրապետական, խորհրդարանական կառավարման համակարգ, 1919 թ. ամռանը՝ համաժողովրդական ընտրությունների միջոցով ձևավորեց ընտրովի պառլամենտ՝ ընտրությունների հիմքում դնելով ռուսական Սահմանադիր ժողովի «Պոլոժենիան»՝ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (ՕԶԱԿՈՄ-ի) փոփոխություններով³: ՀՀ խորհրդարանական ընտրությունների մասին օրենքը (10 գլուխ և 111 հոդված) սահմանում էր ընտրությունների ժողովրդավարական համակարգ՝ ընդհանուր, ուղղակի, հավասար, համեմատական և գաղտնի քվեարկությամբ, առանց ազգի, կրոնի և սեռի խտրության⁴: Ընտրական օրենքը որևէ դասային, դասակարգային, սոցիալական ու գույքային խտրականություն չէր ճանաչում: Ավելին, այդ օրենքն ընտրական իրավունք էր տալիս հանրապետության սահմաններում ապաստանած բյուրավոր արևմտահայ գաղթականների՝ առանց որևէ սահմանափակման⁵:

Եվ վերջապես, 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով ու պարտադրանքով Հայաստանում ևս հաստատվեց բոլշևիկյան միակուսակցական վարչակարգ՝ այսպես կոչված **պրոլետարիատի դիկտատուրա**: Նորահռչակ խորհրդային պետությանը դեմոկրատական տեսք տալու համար կազմակերպվեցին խորհուրդների ընտրություններ, որոնք, ըստ էության, կրկնելով ՌԽՖՍՀ խորհուրդների ընտրությունների կանոնակարգը, իրենց բովանդակությամբ դասակարգային էին, հետքնթաց էին նախորդի՝ Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների համեմատ և սոցիալ-դասակարգային իմաստով նմանվում էին ցարական Պետական դումաների ընտրություններին, միայն այն տարբերությամբ, որ

² Տե՛ս **Верт Никола.** *История Советского государства 1900-1991 гг.*, М., 1992, с. 111:

³ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 43:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), Ե., 1998, էջ 212-217, **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Ե., 2005, էջ 175 և 177:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 43:

դումաների ընտրությունների ժամանակ հավելյալ տեղեր ու արտոնություններ էին տրվում ազնվական-կալվածատերերի ու խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչ-ներին, իսկ խորհուրդների ընտրությունների դեպքում, ընդհակառակը, նախապատվությունը տրվում էր աշխատավորական-բանվորական շերտերին և նույն իրավունքից զրկում ոչ աշխատավոր շահագործող, հարուստ տարրերին: Բայց և այնպես, դումայական ընտրությունների ժամանակ, ի տարբերություն խորհուրդների ընտրությունների, գոնե քիչ թե շատ ապահովվում էր բազմակուսակցական համակարգի առկայությունը: Հարց է ծագում՝ ի՞նչ հարկ կա անդրադառնալու ինննկես տասնամյակ առաջ Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցած ընտրություններին, որոնք իրենց բովանդակությամբ ու մեխանիզմներով դժվար է դասել ժողովրդավարականի շարքին: Սակայն, կարծում ենք, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել խորհրդային ժամանակաշրջանի ընտրական համակարգն ու գործ-ընթացները՝ լավ հասկանալու համար ներկա ընտրությունների ժամանակ ծագող խնդիրներն ու դժվարությունները, տեսնելու, թե հայ ընտրողն իր հասարակական-քաղաքական մտածելակերպով ու վարքագծով ի՞նչ էվոյուցիա է ապրել, ի՞նչ փոփոխություններ է կրել, սոցիալ-հոգեբանական ի՞նչ կարծրատիպեր կան, ինչո՞ւ հայ շարքային ընտրողն իր մասնակցությամբ ինչպես հարկն է չի արժևորում ընտրությունների դերը, որտեղի՞ց է գալիս այդ անտարբերությունը, ինչո՞ւ չի հաղթահարվում ընտրակեղծիքների արատավոր գործելակերպը և այլն: Այս իմաստով, ցավոք, մենք աղոտ պատկերացում ունենք ՀՄԽՀ 1920-ական թթ. ձևավորված ընտրական համակարգի և ընտրությունների գործընթացների վերաբերյալ: Ակներն է, եթե չկան արդար ընտրություններ, ընտրողի ազատ կամահայտնություն, ապա ավելորդ է խոսել ժողովրդավարական պետության ու կառավարման համակարգի մասին:

Միակուսակցական բռնատիրական վարչակարգին ձևականորեն ժողովրդավարական բնույթ տալու համար ստեղծվեցին դասակարգային իշխանության մարմիններ՝ **խորհուրդներ**, որոնք, սակայն, ղեկավարվում և ծառայում էին պարտոկրատիային (կուսակցապետությանը): Եթե մարքս-լենինյան աշխարհայացքը և կոմունիստական գաղափարախոսությունը դասակարգային են, կնշանակի՝ նրա ձևավորած ընտրական համակարգն էլ պետք է դասակարգային ու խտրական լիներ:

Խորհրդային իշխանության ժողովրդավարության կարևորագույն ցուցանիշ էր համարվում աշխատավորների մասնակցությունը պետության կառավարմանը: Ըստ Լենինի՝ դա արտահայտվում էր ոչ միայն ընտրությունների ժամանակ քվեարկություններով, այլև կառավարմանն ամենօրյա մասնակցությամբ: «Սոցիալիզմի ժամանակ,- գրում էր Վ. Ի. Լենինը Հոկտեմբերի նախօրյակին, - ...առաջին անգամ բնակչության **մասսան** կբարձրանա այն աստիճանի, որ նա կկարողանա **ինքնուրույն** մասնակցել ոչ միայն քվեարկություններին ու ընտրություններին, այլև **ամենօրյա կառավարմանը** (ընդգծումներն իմն են - Ա. Հ.): Սոցիալիզմի ժամանակ բոլորը

կկառավարեն հերթով...»⁶: Խորհրդային պետության 70-ամյա պատմության փորձը ցույց է տալիս, որ ձևի տեսակետից դա այդպես էր, սակայն բովանդակությամբ պատկերը բոլորովին այլ էր:

Բոլշևիկ առաջնորդների մշակած գաղափարական տեսադրույթների և Խորհրդային Ռուսաստանի խորհուրդների ընտրական փորձի հիման վրա հասկանալի է, որ պետք է նույնատիպ ընտրական համակարգ ձևավորվեր նաև Խորհրդային Հայաստանում:

1921 թ. կեսերին ՀՍԽՀ արտաքին և ներքին քաղաքական դրության քիչ թե շատ կայունացումից (Փետրվարյան ապստամբության ճնշում, Ջանգեզուրի հնազանդեցում, Մոսկվայի և քիչ ավելի ուշ՝ Կարսի պայմանագրերի կնքում, անցում ՆԷՊ-ին, վարչատարածքային բաժանում և այլն) հետո անհրաժեշտություն զգացվեց իշխանության ոչ ընտրովի (նշանակովի) մարմիններ համարվող բոլոր մակարդակի **հեղկոմները** փոխարինել ընտրովի իշխանության մարմիններով՝ **խորհուրդներով**: ՀԿ(բ)Կ 1-ին համագումարում (1922 թ. հունվար) ընդունված բանաձևում, տալով Հայաստանում ոչ ընտրովի մարմինների (հեղկոմների) մեկամյա գործունեության գնահատականը, նշվում էր, որ «այդ մարմնի ստեղծումը պայմանավորված էր երկրում ստեղծված արտաքին ու ներքին արտասովոր հանգամանքներով»⁷:

Ընտրություններ կազմակերպելու և անցկացնելու համար անհրաժեշտ էր ընդունել կանոնադրություն: Իսկ մինչ այդ՝ 1921 թ. Ջանգեզուրի միացումից հետո, տեղի էր ունեցել հանրապետության տարածքների ամբողջացում և վարչական բաժանում: Ի հավելումն ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի 1921 թ. հուլիսի 20-ի դեկրետի՝ կառավարության օգոստոսի 31-ի որոշմամբ կազմվում է Ջանգեզուրի գավառը, և այդպիսով հանրապետության գավառների թիվը հասնում է 9-ի, իսկ գավառամասերինը (գավառակ)՝ 39-ի⁸: Դրանից հետո, ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի հոկտեմբերի 31-ի նիստում, ն. գ. ժողկոմ Ա. Նուրիջանյանի ներկայացմամբ հավանություն է տրվում բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների **Ժամանակավոր կանոնադրության** նախագծին⁹: Այս կապակցությամբ պաշտոնաթերթ «Խորհրդային Հայաստանը» նշում էր. «Խնդիրը Հեղկոմների վարչաձևից անցնել խորհուրդների վարչաձևին: Դրա համար մշակված է բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների կանոնադրությունը»¹⁰:

ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի 1921 թ. նոյեմբերի 17-ի նիստում՝ Ալ. Մյասնիկյանի նախագահությամբ, հաստատվում է ընտրությունների **Ժամանակավոր**

⁶ Տե՛ս Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու (ԵԼԺ), հ. 33, Ե., 1980, էջ 149:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, թ. 41:

⁸ Տե՛ս Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (1920 թ. նոյեմբեր-1922 թ. հունվար), Ե., 1974, (այսուհետ՝ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում), էջ 71-73, 76:

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 43:

¹⁰ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 18.11.1921:

կանոնադրությունը և հրապարակվում է «Խորհրդային Հայաստանի» նոյեմբերի 20-ի համարում: Այդ նույն նիստում ստեղծվում է նաև Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով (ԿԸՀ)՝ Ա. Նուրիջանյանի նախագահությամբ: Նոյեմբերի 23-ին հետևում է նրա հրահանգչական նամակը՝ ուղղված բոլոր տեղական հեղկոմ-ներին, խորհուրդների ընտրությունների անցկացման կարգի մասին: 22 հոդվածից և բազմաթիվ ենթակետերից կազմված ժամանակավոր կանոնադրությունը սահմանում էր ընտրությունների անցկացման կարգը, ըստ ընտրատարածքների ու վարչական միավորների՝ ընտրական քվոտաները (չափաբաժինները), բազմաստիճան ընտրական հանձնաժողովների գործառույթները, խորհուրդների համագումարների ձևավորման ու անցկացման, ընտրություններին քաղաքացիների մասնակցության կարգը, խորհուրդների անելիքները և այլն: Սույն կանոնադրության շատ դրույթներ դրվեցին ՀՍԽՀ խորհուրդների 1-ին համագումարում՝ 1922 թ. փետրվարի 3-ին ընդունված Հայաստանի առաջին սահմանադրության հիմքում:

Կանոնադրության 1-ին հոդվածով հռչակվում էր, որ քաղաքի և գյուղի սահմաններում բարձրագույն իշխանությունը պատգամավորների խորհուրդն է: 2-րդ հոդվածով սահմանվում էր պատգամավորական խորհուրդների ձևավորման կարգը: Ընդ որում՝ քաղաքներում (այն ժամանակ նկատի էին առնվում միայն Երևանը և Ալեքսանդրապոլը)¹¹ յուրաքանչյուր 50 ընտրող տալիս էր 1 պատգամավոր, իսկ գյուղերում՝ բնակիչներից յուրաքանչյուր 50 հոգին՝ 1 պատգամավոր (ոչ բոլորն էին ընտրական իրավունքից օգտվում): Կանոնակարգում ծանոթության ձևով տեղեկացվում էր, որ 150-ից պակաս բնակիչ ունեցող գյուղն առանձին պատգամավորական խորհուրդ չի ընտրում, այլ կցվում է հարևան գյուղին կամ գյուղախմբի պատգամավորական խորհրդին¹²: Հարց է ծագում. ինչո՞ւ քաղաքների դեպքում 50 ընտրողին՝ 1 պատգամավոր, իսկ գյուղականին՝ 50 հոգուն նույնքան պատգամավոր: Դա հավանաբար պետք է բացատրել քաղաքների բազմամարդությամբ, իսկ գյուղերի՝ սակավամարդության հանգամանքով: Այս դեպքում գյուղերին որոշ արտոնություն էր տրվում, որպեսզի դրանք կարողանան ձևավորել առնվազն երեք հոգուց կազմված պատգամավորական խորհուրդ:

Ընտրությունները տեղերում անցկացնելու համար ստեղծվում են քառաստիճան՝ գյուղական, քաղաքային, գավառամասային և գավառային ընտրական հանձնաժողովներ (ԸՀ): Հասկանալի է, որ դրանց աշխատանքների համակարգողն ու ուղղորդողը հանրապետական ԿԸՀ-ն էր: Իրականում խորհուրդների քառաստիճան ընտրություններում անմիջական ընտրությունների միջոցով խորհուրդների պատգամավորներ են ընտրվում գյուղական և քաղաքային խորհուրդների ընտրություններում: Այլ խոսքով՝ ընտրություններ կազմակերպվում և անցկացվում էին

¹¹ Հետագայում՝ 1926 թ., հանրապետության քաղաքների թիվը ավելացավ:

¹² Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 20.11.1921, Հայկ. ՄՍՌ օրենքների ժողովածու (1920 թ. նոյեմբեր - 1938 թ. դեկտեմբեր), Ե., 1963, էջ 77:

միայն քաղաքային և գյուղական ընտրաժողովներում: Մնացած մակարդակներում՝ գավառամասային, գավառային և հանրապետական ընտրական հանձնաժողովները փաստորեն խորհուրդների անմիջական ընտրություններ չէին անցկացնում: Բազմաստիճան ընտրակարգով գյուղական և քաղաքային խորհուրդների ներկայացուցիչներից սահմանված չափաբաժնով (նորմայով) գավառամասային խորհուրդների համագումարին պատգամավորներ էին առաքվում: Հանդես բերելով սոցիալ-դասակարգային խտրականություն՝ գյուղական խորհուրդների ներկայացուցիչներից (գավառամասի հաշվով) 500 բնակիչը գավառամասի համագումարի համար տալիս էր 1 պատգամավոր, մինչդեռ տեղական բանվորներից ու ծառայողներից յուրաքանչյուր 25 ընտրող՝ նույնպես 1 պատգամավոր տվյալ ձեռնարկության կամ միության կողմից: Սակայն սահմանված էր, որ գավառամասային համագումարի կազմը 75 պատգամավորներից ավելի չպետք է ունենար¹³:

Նման աստիճանակարգային սկզբունքով էր ձևավորվում նաև գավառային և հանրապետական խորհուրդների համակազմը: Գավառային համագումարը կազմվում էր գավառամասային համագումարների լիազորած ներկայացուցիչներից այն հաշվով, որ 1000 բնակիչը տալիս էր մի պատգամավոր, իսկ քաղաքների (Երևանի և Ալեքսանդրապոլի) բանվորներից յուրաքանչյուր 50 ընտրող՝ 1 պատգամավոր՝ ըստ ձեռնարկությունների կամ միությունների: Սակայն գավառային համագումարի պատգամավորների ընդհանուր թիվը չպետք է գերազանցեր 150-ը¹⁴:

Նկատվում է, որ թե՛ գավառամասային և թե՛ գավառային համագումարների պատգամավորական կազմի ձևավորման համար ցուցաբերվել է սոցիալ-դասակարգային մոտեցում. 1-ինի դեպքում՝ բանվորների և ծառայողների, իսկ 2-րդի դեպքում՝ բանվորների համար որոշակի նախապատվություն, արտոնություն էր տրվում: Պատգամավորների խորհուրդների գավառային համագումարների ձևավորման վերաբերյալ արդեն 1922 թ. փետրվարին ընդունված ՀՄԽՀ սահմանադրությամբ կատարվում է փոփոխություն այն հաշվով, որ քաղաքներում՝ ոչ թե բանվորներից յուրաքանչյուր 50 ընտրողն էր գավառամասից գավառային համագումարի համար տալիս 1 պատգամավոր, այլ քաղաքի 200 ընտրողն էր տալիս 1 պատգամավոր: Եվ, բացի այդ, գավառային համագումարի պատգամավորների թիվը հասցվում է 250-ի¹⁵: Իսկ ՀՄԽՀ **բարձրագույն իշխանություն** համարվող խորհուրդների համահայաստանյան համագումարը կազմվում էր գավառային համագումարի առաքած ներկայացուցիչներից: Ընդ որում, ընտրական կանոնադրությամբ 5000 բնակիչ տալիս

¹³ Տե՛ս Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 349, Հայկ. ՍՍՌ օրենքների ժողովածու, էջ 78, Խորհրդային Հայաստան, 20.XI.1921:

¹⁴ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ օրենքների ժողովածու, էջ 78, ՀԱԱ, ֆ. 1. ց. 1, գ. 39, թ. 43:

¹⁵ Տե՛ս ՀՄԽՀ Սահմանադրությունը (հիմնական օրենքը) Ե., 1922, էջ 10:

էր 1 պատգամավոր այն հաշվով, որ խորհուրդների համահայաստանյան համագումարի ամբողջ կազմը չպետք է գերազանցեր 200 պատգամավորը¹⁶:

Այսպիսով, ընտրությունների հետ կապված, ուղղակի էին միայն տեղական՝ գյուղական և քաղաքային խորհուրդների ընտրությունները, մնացածում՝ գավառամասային, գավառային և հանրապետական մակարդակներում, ընդամենը էտապային կարգով, սահմանված չափաբաժնով լիազոր ներկայացուցիչներ էին առաքում համագումարին մասնակցելու: Այդ իսկ պատճառով գավառամասային, գավառային և հանրապետական համագումարներին պատգամավոր «ընտրել» հասկացություն գործածելն այնքան էլ տեղին չէ:

ԳԸՀ-ն հետևում և վերահսկում էր ընտրությունների նախապատրաստման ու անցկացման ողջ ընթացքը և բազմաստիճան ընտրությունների արդյունքով նախապատրաստում և հրավիրում էր բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների համահայաստանյան համագումարը:

1921 թ. նոյեմբերի 24-ին Ալ. Մյասնիկյանի, Ավիսի և Միք. Ղարաբեկյանի ստորագրությամբ լույս տեսավ ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի հրահանգը ընտրությունների շուրջ և ընտրական հանձնաժողովների մասին¹⁷: Նրանում հանրությանը լրացուցիչ պարզաբանվում էր ընտրությունների կազմակերպման և անցկացման մասին: Գավառներում ընտրություններ անցկացնելու համար ԳԸՀ գավիեղկոմների գիտությամբ՝ նշանակում էին գավառային ընտրական հանձնաժողովներ (ԳԸՀ)՝ բաղկացած 5 հոգուց՝ իրենց նախագահներով: ԳԸՀ-ները աշխատելու էին քաղաքներում և իրենց հայեցողությամբ քաղաքը կարող էին բաժանել թաղերի (ընտրատարածքների) ու այդ թաղերում նշանակել թաղային ընտրական հանձնաժողովներ: Այնուհետև ԳԸՀ-ները իրենց ենթակա գավառամասերում նշանակում են գավառամասային ընտրական հանձնաժողովներ՝ բաղկացած 3-ական հոգուց, որոնցից 2-ը պետք է լինեին տեղացի, իսկ մեկն էլ՝ դրսից ուղարկված՝ իբրև գավառամասային ընտրական հանձնաժողովի նախագահ: Գավառամասային ԸՀ-ներն էլ իրենց հերթին յուրաքանչյուր գյուղում նշանակում են երեք հոգուց կազմված գյուղական ընտրական հանձնաժողով:

Նախընտրական փուլում բոլոր մակարդակի ընտրական հանձնաժողովները, բացի ընթացիկ կազմակերպչական աշխատանքներից, պետք է զբաղվեին ակտիվ քարոզչությամբ՝ կոչեր, թերթիկներ, պլակատներ, խորհրդային օրենքների պարզաբանումներ և այլն, որպեսզի հասարակությանը հասանելի դարձնեին ընտրությունները: Ընդ որում, ընտրությունների անցկացման ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում էր տվյալ մակարդակի հեղկոմի վրա, քանզի ընտրական

¹⁶Տե՛ս Հայկ. ՄՍՌ օրենքների ժողովածու, էջ 79, Խորհրդային Հայաստան, 20.XI.1921: Մակայն մի քանի ամիս անց՝ 1922 թ. փետրվարին, ընդունված ՀՍԽՀ Մահմանադրության մեջ խորհուրդների համահայաստանյան պատգամավորների ընդհանուր թիվը սահմանվեց 300 հոգի: Տե՛ս ՀՍԽՀ Մահմանադրությունը (հիմնական օրենք), Ե., 1922, էջ 4, 10:

¹⁷Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 24.XI.1921:

հանձնաժողովները կազմվում էին հիմնականում հեղկումի ապարատից կամ նրա լիազորած մարդկանցից: Օրինակ, գավառային ընտրական հանձնաժողովի 5 անդամներից 4-ին առաջադրում էր գավառից¹⁸: Այնուհետև հրահանգում խոսվում էր ընտրական հանձնաժողովների գործառույթների, ընտրացուցակների կազմման, ընտրությունների անցկացման կարգի և այլնի մասին: Ընտրացուցակներում նշվում էին ընտրողի անունը, հայրանունը, ազգանունը, տարիքը, զբաղմունքը և նյութական դրությունը: Ընտրություններում խորհրդային իշխանության դասակարգային բնույթն ընդգծելու համար 50-ից ոչ պակաս բանվոր կամ ծառայող ունեցող արհեստակցական կազմակերպություն (միություն) ունեցող ձեռնարկությունները կամ հիմնարկները իրենք էին կազմում իրենց ընտրողների ցուցակները: Ընտրությունը կատարվում էր կոլեկտիվի ընդհանուր ժողովում, և ընտրված ներկայացուցիչների ցուցակը արհմիության միջոցով ուղարկվում էր գավառային ընտրական հանձնաժողով: Իսկ 50-ից պակաս անդամ ունեցող նման կոլեկտիվները միանում էին տվյալ արհեստակցական միության ուրիշ կոլեկտիվի:

Քաղաքներում և գյուղերում կազմված նախնական ցուցակները հայտարարվում կամ փակցվում էին ընտրություններից 72 ժամ (3 օր) առաջ: Մեկ օր ժամանակ էր տրվում ընտրացուցակը քննության առնելու և նկատված անճշտությունը շտկելու համար, որից հետո փակցվում էր վերջնական ցուցակը: Հետագայում որոշվեց ընտրացուցակները փակցնել ընտրություններից մեկ շաբաթ առաջ:

Կապված բուն ընտրությունների հետ՝ ժողովխորհրդի հրահանգում բացատրվում էր, որ ընտրություններն անցկացվում են քաղաքների և գյուղերի **ընտրական ժողովներում**: Ընտրաժողովը վարում է ԸՀ-ն կամ նրա լիազորը: Քաղաքային ընտրատարածքներում հրավիրվում են արհմիությունների մեջ չմտնող ընտրողների թաղային ժողովներ, իսկ գյուղերում՝ գյուղական ընտրաժողովներ: Ընտրաժողովը համարվում էր օրինական, եթե ժողովին ներկա էր ընտրողների առնվազն 35 տոկոսը: Կրկնական ընտրաժողովն օրինական էր համարվում՝ անկախ մասնակիցների թվից¹⁹: Ընտրաժողովները հրավիրվում էին ուշ աշնանը կամ ձմռանը, երբ գյուղատնտեսական աշխատանքներն ավարտված էին:

Ընտրացուցակներում ընդգրկվածներն ընտրաժողովին մասնակցելու համար ծանուցագրեր էին ստանում մի քանի (մինչև 5) օր առաջ: Ընտրությունների օրը հանձնաժողովները ստուգում էին ներկայացողներին և ժողովից հեռացնում նրանց, ովքեր սահմանված կարգով ընտրություններին մասնակցելու իրավունք չունեին: Ընտրությունները կատարվում էին նախապես կազմված թեկնածուների ամբողջական ցուցակներով: Ցուցակներում, որպես կանոն, ընդգրկված էին կոմունիստներ, ծառայողներ, բատրակներ, չքավորներ, բանվորներ և միջակներ: Անհատական կարգով

¹⁸ Տե՛ս Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 355:

¹⁹ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 24.XI.1921, Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 357:

թեկնածության առաջադրում և քվեարկություն չէր թույլատրվում: Մկսած ամենաստորին օղակից՝ պատգամավորության թեկնածուների առաջադրումը հասարակական կազմակերպությունների ու աշխատավորության անունից իրականացնում էին կուսակցական կառույցները:

Իշխանությունների հսկողության տակ էր ընտրական ողջ գործընթացը: Ընտրություններն անցկացնելուց հետո ընտրական հանձնաժողովները հատուկ ձևաթղթերում, ժողովի նախագահի և քարտուղարի ստորագրությամբ, կազմում էին արձանագրություն՝ երկու օրինակից: Գյուղական ընտրական հանձնաժողովի արձանագրությունը տրվում էր գավառամասային ընտրական հանձնաժողովին: Վերջինս արձանագրությունները հաստատելուց հետո ուղարկում էր ավելի վերադաս՝ գավառային ԸՀ-ին, իսկ գավառային էլ՝ ԳԸՀ-ին: Արհեստակցական միությունների ԸՀ-ներն իրենց ընտրական ժողովների արձանագրությունները ՀԱՄԽ-ի միջոցով ուղարկում էին գավառային հանձնաժողով: Ընտրությունների և արդյունքների հետ կապված բողոքարկումների համար տրվում էր երկու օր ժամանակ: Գյուղերում և գավառամասերում արված բողոքները քննարկվում էին տվյալ գավառային ընտրական հանձնաժողովներում, իսկ գավառայինի բողոքները՝ ԳԸՀ-ում²⁰:

ՀԱՄԽ 1920-ական թթ. խորհուրդների ընտրական համակարգի ամենաբնորոշ առանձնահատկություններից մեկը ժամանակավոր կանոնադրությամբ սահմանված **ակտիվ** և **պասիվ** ընտրական իրավունքն էր (տե՛ս բաժին 3-րդ, հոդված 19 և 20)²¹: Վերոնշյալ հոդվածներով ընտրողների հանդեպ հանդես էր բերվում սոցիալ-դասակարգային խտրականություն: Քանի որ խորհրդային պետությունը համարվում էր բանվորական ու աշխատավորական, ուստի ընտրելու և ընտրվելու իրավունք պետք է ունենային այդ շերտերը, իսկ վարձու աշխատանքը շահագործող և անաշխատ եկամուտներով ապրող խավերը՝ մասնավոր առևտրականները, հոգևոր սպասավորները և այլն, զրկվում էին նման իրավունքից: Ավելին, 1920-ական թթ. խորհրդային ընտրակարգը և նրա սահմանադրությունն ընդունում էր պրոլետարիատի (բանվոր դասակարգի) առավելությունը գյուղացիության նկատմամբ:

Հոդված 19-ով, իբրև ակտիվ հատված, ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից օգտվում էին 18 տարին լրացած ՀԱՄԽ երկսեռ քաղաքացիները՝ անկախ դավանանքից, ազգությունից, նստակեցությունից և այլն, որոնք զբաղված են արտադրական կամ հանրօգուտ աշխատանքով և շահ ստանալու նպատակով չեն շահագործում վարձու աշխատանք և այլն: Կանոնադրության հոդված 20-ով ավելի հանգամանորեն, ըստ ենթակետերի, նշված են պասիվ կամ ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից զուրկ քաղաքացիների կարգախմբերը, այն է՝ ովքեր շահ ստանալու նպատակով պահում են վարձու

²⁰Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 24.11.1921 և 3.12.1921, Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 358-359:

²¹Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 20.11.1921, Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 352-353:

աշխատողներ, ապրում են անաշխատ եկամուտներով, այդ թվում՝ ձեռնարկատերերը, առևտրականները, կուլակները, հոգևոր ծառայողները, ինչպես նաև նախկին դաշնակցական կառավարության հատուկ գործակալներն ու ծառայողները, խմբապետներն ու մաուզերիստները և, բնականաբար, ինչպես ընդունված է, դատական կարգով ազատագրվածները, հոգեկան հիվանդ ու խելագար ճանաչվածները²²: Այլ խոսքով՝ ընտրական իրավունքը չէր տարածվում ընտրական հասակի բոլոր քաղաքացիների վրա:

Ժամանակավոր կանոնադրության հիշյալ 19-րդ և 20-րդ հոդվածները նույնությամբ, ինչպես նաև ընտրակարգի և ընտրական իրավունքի շատ կանոններ ու դրույթներ շուտով հիմնականում տեղ գտան ՀՄԽՍՀ սահմանադրության և ի մասնավորի 8-րդ գլխի համապատասխանաբար 70-րդ և 71-րդ հոդվածներում²³: Ինքնին հասկանալի է, որ ընտրական ողջ կանոնակարգը, այդ թվում՝ ակտիվ և պասիվ ընտրողների մասին խտրական կանոնները, Հայաստանի իշխանությունները վերցրել ու տեղայնացրել էին ՌՍՖՍՀ 1918 թ. Սահմանադրությունից: Սավածը հիմնավորելու համար բերենք միայն մեկ օրինակ: ՌՍՖՍՀ և ՀՄԽՍՀ սահմանադրությունների պասիվ ընտրական իրավունքի վերաբերյալ համապատասխանաբար 65-րդ և 71-րդ հոդվածների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանք նույնական են և՛ ենթակետերով, և՛ մտքով, և՛ անգամ բառակապակցություններով: Միակ տարբերությունը թերևս այն է, որ ՀՄԽՍՀ սահմանադրության «ե» ենթակետում ռուսականի տեքստին ավելացված է այն ժամանակվա մեր իրականությանը ծանոթ «խմբապետեր ու մաուզերիստներ» բառակապակցությունը²⁴: Եթե քաղաքացին ձայնագուրկ է, ապա խոսք չի կարող լինել իրավահավասարության մասին: Կազմվել և փակցվել են և՛ ընտրողների, և՛ ձայնագուրկների ցուցակները: Ձայնագուրկների ցուցակն ունեցել է ավելի բարդ կառուցվածք՝ բաղկացած ութ սյունակից: Մեկում նշվում էր ձայնագրկման պատճառը: Ձայնագուրկների հաշվառումը կատարվում էր հատուկ ձևաթղթերում՝ երեք օրինակից: Ցուցակը պետք է գրված լիներ թանաքով կամ քիմիական մատիտով: Ցուցակի օրինակներից մեկը մնում էր տեղում (գյուղում կամ քաղաքում), 2-րդը ուղարկվում էր գավառամասային, իսկ 3-րդը՝ գավառային ԸՀ: Ընտրական իրավունքից զրկված անձանց ցուցակները հրապարակվելուց հետո՝ 3 օրվա ընթացքում, կարող էր բողոք ներկայացվել վերադաս ընտրական հանձնաժողով, ընդհուպ ԿԸՀ: Քանզատ ստացած մարմինը պարտավոր էր 24 ժամվա ընթացքում պատասխանել դիմողին: ԿԸՀ-ի որոշման դեմ կարող էր բողոք ներկայացվել ՀՄԽՍՀ ԿԳԿ-ի նախագահություն²⁵: Սակայն թե իրականում ինչպես են գործադրվել այդ կանոնները, արդեն այլ հարց է:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ Տե՛ս ՀՄԽՍՀ Սահմանադրությունը, էջ 13-14:

²⁴ Տե՛ս ՀՄԽՍՀ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 44, թ. 55, ՀՄԽՍՀ Սահմանադրությունը, էջ 13-14, Декреты Советской власти, т. 2, М., 1959, с. 561-562.

²⁵ Տե՛ս ՀՄԽՍՀ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 49, թ. 8 և 12, ց. 2, գ. 133, թ. 65 (շրջերես):

Ուշագրավ է նաև խորհուրդներից պատգամավորին հետ կանչելու գործառույթը, որի կիրառման դեպքում կարող է խոսք լինել տվյալ երկրի ներկայացուցչական մարմնի ժողովրդավարական բնույթի մասին: Ցավոք, խորհրդային համակարգում այս մեխանիզմը ևս չի գործել: Դեռևս խորհրդային իշխանության արշալույսին՝ 1917 թ. նոյեմբերի 21-ին, Ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Լենինը դեկրետ էր ստորագրել «Պատգամավորներին հետ կանչելու իրավունքի մասին»: Ըստ այդմ՝ ընտրողներն իրավունք էին ստանում ցանկացած ընտրովի մարմնից (նաև՝ ՍԺ-ից) հետ կանչել իրենց ներկայացուցիչներին, եթե նրանք չեն արտահայտում ու չեն արդարացնում աշխատավոր բնակչության շահերը²⁶: Խորհրդային հեղինակներից մեկի կարծիքով դեկրետի նպատակն էր խորհուրդները մաքրել «հակահեղափոխական և համաձայնողական տարրերից»: Գլխավոր խնդիրներից էր նաև հետկանչման միջոցով ՍԺ-ն ևս «բեռնաթափել» բոլշևիկների համար անցանկալի այլ կուսակցությունների պատգամավորներից: Սակայն այդ օրենքը «լավ չգործեց», և ՍԺ-ն իր ճնշող մեծամասնությամբ մնաց հակաբոլշևիկյան, որի համար էլ 1918 թ. հունվարին այն ուժով ցրվեց²⁷: Բայց և այնպես հարկ է արձանագրել, որ հետագայում էլ, ինչպես ՌՍՖՍՀ 1918 թ. սահմանադրության, այնպես էլ դրանից, ըստ էության, արտատպված ՀՄԽՀ 1922 թ. սահմանադրության մեջ առանձին հոդված կա ընտրությունների բեկանման և պատգամավորների հետկանչման մասին²⁸: Նյութերի ուսումնասիրության հիման վրա կարելի է վստահաբար պնդել, որ պատգամավորի հետկանչման մեխանիզմը չի եղել, և սահմանադրական այդ նորմը չի գործել:

Խոսելով ընտրական համակարգի մասին՝ չի կարելի շրջանցել **համամասնական** (կուսակցական) և **մեծամասնական** (մաժորիտար) ընտրակարգի հարցը: Փաստենք, որ XX դարասկզբից զարգացած երկրներում նախապատվությունը տրվում էր համամասնականին՝ կուսակցական ցուցակներով ընտրություններին, որովհետև հասարակությունն արդեն բավական հստակ ճանաչում էր քաղաքական կուսակցություններին, նրանց ծրագրերը, քաղաքական նպատակները և այլն: Ուշագրավ է, որ անգամ Վ. Լենինն է նկատել համամասնական ընտրական համակարգը ավելի դեմոկրատիկ է, քան մեծամասնականը: Սակայն միաժամանակ նա իրավացիորեն ակնարկում էր, որ համամասնականի դեպքում շատ ավելի դժվար է հետ կանչել պատգամավորին²⁹: Հայտնի է, որ Ռուսաստանի 1917 թ. նոյեմբերի 12-ի ԱԺ-ի ընտրություններն անցկացվել են համամասնական կամ կուսակցական ցուցակներով: Հայաստանի առաջին հանրապետության 1919 թ. խորհրդարանական միակ ընտրությունները ևս անցկացվել են համամասնական սկզբունքով (յոթ

²⁶ Sté u Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, с 115-116.

²⁷ Sté u Ирошников М. А. Создание советского центрального государственного аппарата. Октябрь 1917 г. – январь 1918 г., М., 1966, с. 154.

²⁸ Sté u Декреты Советской власти, т. 2, М., 1959, с. 562, ՀՄԽՀ Սահմանադրությունը, էջ 15:

²⁹ Sté u Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, с. 116.

կուսակցությունների և հասարակականազգային խմբերի մասնակցությամբ), ուր հաղթել է ՀՅԴ կուսակցությունը: Արդեն Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1920-ական թթ., խորհուրդների ընտրությունների ժամանակ գործնականում կար ընդամենը մեկ օրինական կուսակցություն՝ ՀԿ(բ)Կ, մյուսները մասամբ արտագաղթել էին, ընդհատակում էին կամ էլ կազմալուծված էին: Հալածանքի և լուծարման գործընթացների մեջ հայտնված Հայաստանի ոչ պրոլետարական ու մանրբուրժուական, հակահեղափոխական որակված կուսակցությունների (ՀՅԴ, ՀԺԿ, Էսէռ, ՀՄԴԲԿ, Ս. Դ. Հնչակ և այլն) անդամ ներկայացուցիչները չէին կարող պատգամավորության թեկ-նածուններ առաջադրել և իբրև կուսակցություն օրինական մասնակցել խորհուրդների ընտրություններին: Դրա համար էլ սովյալ դեպքում, չէր կարող գործել ո՛չ համամասնական և ո՛չ էլ մեծամասնական համակարգը: Ավելի ստույգ սահմանվեց միակուսակցական ընտրական մեթոդաբանություն բոլշևիկ պատգամավորական թեկնածուների, ինչպես նաև այդ կուսակցության համակրանքն ու վստահությունը վայելող անկուսակցական թեկնածուների համար, որոնք էլ ընտրություններից հետո ձևականորեն կազմելու էին կուսակցականների ու անկուսակցականների բլոկ և այդպես տասնամյակներ շարունակ:

Այդպիսով, խորհուրդների ընտրությունները դժվար է տեղավորել համամասնական և մեծամասնական ընտրակարգի մեջ, որովհետև միակուսակցական համակարգի պայմաններում անհեթեթություն է խոսել համամասնական ընտրակարգի մասին, իսկ մեկ կուսակցության քաղաքական մենաշնորհի առկայության դեպքում դարձյալ անիմաստ ու ավելորդ է խոսել մեծամասնական (անհատական) սկզբունքով ընտրվելու գործնական արդյունքի մասին: Այս կապակցությամբ, Հայաստանի ընտրական համակարգի հետ կապված, մեզ հայտնի է միայն, որ 1926 թ. ընդունվել է քաղաքային խորհուրդների վերաբերյալ մի կանոնադրություն, համաձայն որի՝ ընտրողների ոչ պակաս, քան 35 տոկոսի մասնակցությամբ կայացած ժողովը ձայների պարզ մեծամասնությամբ իրավասու է հետ կանչելու առանձին պատգամավորի և անգամ պատգամավորների ամբողջ կազմը: Սակայն միայն հետևյալ պայմանների առկայության դեպքում. ա) երբ սովյալ պատգամավորն անցնում է ոչ ընտրովի պաշտոնի, բ) երբ իր ցանկությամբ դուրս է գալիս քաղաքային խորհրդից, գ) երբ ինչ-ինչ պատճառներով կորցնում է ընտրական իրավունքը³⁰: Սակայն թվարկված պայմաններից դժվար չէ նկատել, որ հիշյալ կարգը որևէ աղերս չունի առհասարակ իրեն չարդարացրած պատգամավորին հետ կանչելու մեխանիզմի հետ:

Համանման գործող և չգործող ընտրական կանոնակարգի ու սահմանադրական նորմերի հիման վրա էլ տեղի ունեցան Հայաստանի խորհուրդների ամենամյա ընտրությունները, և ձևավորվեցին խորհրդային իշխանության ընտրովի մարմիններ: ՀՄԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները և դրանց համագումարները տեղի ունեցան 1921 թ. դեկտեմբեր-1922 թ. հունվարին: Ընտրվեցին երկու քաղաքային՝ Երևանի

³⁰ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 90, թ. 17, և 30:

և Ալեքսանդրապոլի, և ավելի քան 800 գյուղական խորհուրդներ: 1922 թ. հունվարի 30-ից մինչև փետրվարի 4-ը տեղի ունեցավ խորհուրդների համահայաստանյան 1-ին համագումարը՝ իբրև ՀՍԽՀ բարձրագույն իշխանություն: Մանդատային հանձնաժողովի ներկայացրած տվյալներով համագումարը ներկայացրել է 252 պատգամավոր, որից 239-ը վճռական ձայնով և 13-ը՝ խորհրդակցական: Ըստ կուսակցական պատկանելության՝ կոմունիստ՝ 218, անկուսակցական՝ 32, էսէն՝ 1, անարխիստ՝ 1³¹:

Խորհուրդների համահայաստանյան համագումարները պետք է նախորդեին և համահունչ լինեին համամիութենական խորհուրդների համագումարներին: Եթե համամիութենականի հրավիրման ժամկետները փոփոխվում էին, բնականաբար փոխվում էին նաև Հայաստանի խորհուրդների ընտրությունների և համագումարների հրավիրման ժամկետները: Այսպես, տեղեկություն կա, որ 1924 թ. աշնանը Կենտրոնի հրահանգով ժամանակավորապես կանգնեցվել են խորհուրդների ընտրությունները Հայաստանում³²:

Հարկ է նշել, որ 1920-ական թթ. կեսերին (1925-1926 թթ.) ինչպես Միության, այնպես էլ Հայաստանի մասշտաբով ընտրական համակարգում որոշ մեղմացումների ու դրական փոփոխությունների փորձեր կատարվեցին: Դա կապված էր ՆԷՊ-ի գործընթացների հետագա խորացման, այսպես կոչված, Նոր ՆԷՊ-ի կուրսի հետ, որով խնդիր դրվեց խորհրդային իշխանության սոցիալական բազան ընդլայնելու համար որոշ չափով բարելավել տեղական խորհուրդների ընտրական ընթացակարգերը, ընտրովի մարմիններում ներգրավել նաև միջակ գյուղացիությանը, ինչպես նաև կրճատել ձայնագուրկների թիվը: Միջակ գյուղացիությանը խորհրդային իշխանության շուրջ համախմբելու կապակցությամբ ՌԿ(բ)Կ XIV կուսկոնֆերանսում (1925 թ. ապրիլ) Բ. Ստալինն ընդգծում էր. «Գլխավորն այժմ այն է, որ պրոլետարիատի շուրջը համախմբենք միջակներին և նորից նվաճենք նրանց»³³: Մա այն պատմաշրջանն էր, երբ Ն. Բուխարինը հանդես էր եկել «հարստացե՛ք, գյուղացիներ՛ը» կարգախոսով³⁴: Տվյալներ կան, որ ԽՍՀՄ մասշտաբով 1925 թ. կոմունիստների թիվը գյուղական խորհուրդներում կրճատվել էր գրեթե կրկնակի³⁵:

Այս համատեքստում հատկանշական է ՌԿ(բ)Կ ԿԿ քարտուղար Լ. Կազանովիչի 1925 թ. փետրվարի 10-ի թիվ 87 շրջաբերականը՝ ուղղված ԽՍՀՄ հանրապետությունների, երկրկումների, մարզկոմների, նահանգների կենտկոմներին՝ խորհուրդների մասնակի ընտրություններ անցկացնելու վերաբերյալ: Հաշվի առնելով,

³¹ Տե՛ս ՀՍԽՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների խորհուրդների առաջին համագումարը (արձանագրություն), Ե., 1922, էջ 128:

³² Տե՛ս ՀՄԿ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 6, թ. 81:

³³ Ստալին Բ., Համառոտ կենսագրություն, Ե., 1949, էջ 109:

³⁴ Տե՛ս Николаевский Б. И. Тайные страницы истории, М., 1995, с. 112.

³⁵ Տե՛ս Щегинев Ю. А. История России. XX век, М., 1999, с. 143.

որ 1924 թ. աշնանը տեղի ունեցած խորհուրդների ընտրությունների ժամանակ մի շարք վայրերում թույլ են տրվել անճշտություններ, կամ անբավարար է եղել ընտրողների մասնակցությունը՝ ԿԿ-ն որոշում է ընդլայնել գյուղացիական զանգվածների մասնակցությունը ընտրություններին, այն է՝ առաջ քաշել նաև անկուսակցականների, չմերժել այն անկուսակցականների թեկնածությունների առաջադրումը, որոնք այս կամ այն կերպ քննադատում են խորհրդային իշխանությունը, չպարտադրել ցուցակներով քվեարկություն և այլն³⁶:

Խորհուրդների ընտրությունների մեղմացումների վերաբերյալ այդ նույն շրջանում հետևել է նաև ԿԿ քարտուղար Վ. Մոլոտովի հրահանգը տեղերին՝ «Խորհուրդների ընտրությունների ժամանակ չսահմանափակվել միայն բատրակներով, այլ, ըստ անհրաժեշտության, դրանցում ներգրավել նաև միջակ գյուղացիությանն ու անկուսակցականներին»³⁷:

ՀՄԽՀ պատգամավորների խորհուրդների IV համագումարը (1925 թ. մարտ), հիմք ընդունելով ԽՍՀՄ և ԱՍՖՍՀ սահմանադրությունների փոփոխությունները, վերանայեց ՀՄԽՀ սահմանադրության հին խմբագրության 6-րդ գլուխը «Տեղական իշխանության» մասին և համապատասխան փոփոխություններ մտցրեց այդ գլխի մեջ այն հաշվով, որ «ընդլայնվի խորհուրդների ընտրական չափը և աշխատավոր մասսաների լայն մասնակցությունը խորհրդային մարմինների աշխատանքներին»³⁸: Այդ ամենի հիման վրա ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ն 1925 թ. մարտի 16-ին ԿԳԿ-ի նախագահ Ս. Համբարձումյանի և քարտուղար Հ. Տատյանի ստորագրությամբ հաստատեց հանրապետության խորհուրդների և ի մասնավորի դրանց՝ ընտրություններին վերաբերող կանոնադրություն: Դրանում գյուղական խորհուրդների վերաբերյալ սահմանվում էր, որ խորհուրդը կազմվում է այն հաշվով, որ յուրաքանչյուր 50 բնակիչ տալիս է 1 պատգամավոր (նախկինի 100 բնակիչի փոխարեն), բայց այն հաշվով, որ գյուղական խորհուրդն ունենա նվազագույնը 7 և առավելագույնը ոչ ավելի, քան 50 պատգամավոր³⁹: Այսպես, 300-ից պակաս բնակիչ ունեցող գյուղերը չէին կարող ինքնուրույն խորհուրդ կազմել, որովհետև չէին ապահովվում նվազագույնը 7 պատգամավորի նորման: Ուստի այդպիսիները մասնակցում են հարևան գյուղի գյուղական խորհրդի ընտրությանը: Նախկինում 150-ից պակաս բնակիչ ունեցող գյուղն էր կցվում հարևան գյուղին ու նրա խորհրդին: Ակներն է, որ կատարվել է գյուղախմբերի ու գյուղխորհուրդների խոշորացում՝ կապված բնակչության թվի համամասնական աճի հետ:

Այնուհետև գավառամասային համագումարների ձևավորման համար տվյալ գավառամասի սահմաններում գտնվող բոլոր խորհուրդների ներկայացուցիչներից 300

³⁶ Տե՛ս ՀՄԽՀ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 190, թ. 5:

³⁷ Տե՛ս ՀՄԽՀ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 1, թ. 58:

³⁸ Տե՛ս ՀՄԽՀ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 187, թ. 35:

³⁹ Տե՛ս ՀՄԽՀ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 7, թ. 23, ց. 2, գ. 182, թ. 14:

բնակիչ տալիս էր 1 պատգամավոր (նախկինում 500 բնակչի փոխարեն), իսկ գավառային խորհուրդների համագումարի ձևավորման համար գյուղական խորհուրդներից 1000 բնակչի հաշվով ընկնում էր 1 պատգամավոր, ինչպես նաև նույն չափաբաժնով՝ քաղաքային խորհուրդներից: Սյստեղ, ի տարբերություն ՀՄԽՀ սահմանադրության 51-րդ հոդվածի, քաղաքի 200 ընտրող կարող էր ընտրել 1 պատգամավոր, ըստ որի նոր կանոնադրությամբ գյուղերի նման այժմ 1000 բնակչին էր ընկնում 1 պատգամավոր: Սակայն երկու դեպքում էլ գավառային համագումարի պատգամավորների թիվը չպետք է գերազանցեր 250-ը⁴⁰:

Կուսակցության բարձրագույն ղեկավարության հրահանգների և ընտրությունների կանոնադրական մի քանի նոր փոփոխությունների շնորհիվ՝ մեկ-երկու տարում եղան ընտրական որոշ մեղմացումներ, թույլատրվեց նաև անհատական քվեարկություն, կրճատվեց ձայնագուրկների թիվը և այլն: Սակայն սկսած արդեն 1927 թ.-ից՝ նկատվեցին ընտրական ընթացակարգերի խստացումներ, որոնք կապված էին ներկուսակցական ու ներքաղաքական կյանքի հայտնի նոր բարդացումների, այսպես կոչված տրոցկիստական-գինովնական բլոկի, փոքր ավելի ուշ՝ «աջ թեքման» (բուխարի-նականների), կուլակային տարրերի դեմ պայքարի ուժեղացման ու նաև համատարած կոլեկտիվացման կուրսի կենսագործման հետ:

Ամփոփելով հետազոտության արդյունքները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով 1920-ական թվականների սկզբներից ձևավորված ընտրական համակարգը՝ ա) տեղեր էր ապահովում միայն իշխող բոլշևիկների կուսակցության և նրա վստահությունը վայելող մարդկանց ու սոցիալական խմբերի համար, բ) ընտրություններն ուղղակի չէին, այսինքն՝ բազմաստիճան էին: Ընտրողը չէր կարող ուղղակի իշխանության բարձրագույն մարմնի՝ խորհուրդների համագումարի պատգամավոր ընտրել: Նրա ընտրածը միջնորդավորված էր մի քանի աստիճանով: Ընտրություններն ուղղակի էին միայն գյուղական և քաղաքային մակարդակներում, իսկ այնուհետև վերջիններիս ձևավորված խորհուրդների միջոցով ներկայացուցիչներ էին առաքվում համապատասխանաբար գավառամասային և գավառային համագումարներ, իսկ վերջինս էլ կազմում էր կուսակցությանը և խորհրդային իշխանությանը նվիրված մարդկանց այն ցանկը, որոնք պետք է ներկայացնեին խորհուրդների համահայաստանյան համագումարը: գ) Ընտրությունները գաղտնի չէին, որովհետև ընտրական ժողովում կատարվում էր բաց քվեարկություն՝ ձեռք բարձրացնելու միջոցով, ինչը հսկվում էր ընտրաժողովի ընթացքում: Ընդ որում, գյուղական և քաղաքային պատգամավորության թեկնածուների ցուցակը կազմվում էր այսպես կոչված չքավորների ժողովում ընտրական հանձնաժողովի, տեղական իշխանության և կուսակցական ու կոմերիտական ներկայացուցիչների կողմից: դ) Ընտրությունները

⁴⁰ Տե՛ս ՀՄԽՀ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 7, թ. 31, ՀՄԽՀ Սահմանադրությունը, էջ 10: 1921 թ. Ժամանակավոր կանոնադրությամբ գավառային համագումարի պատգամավորների թիվը սահմանվել էր առավելագույնը 150 հոգի:

համընդհանուր չէին, որովհետև և՛ ընտրությունների մասին կանոնադրությամբ, և՛ ընդունված սահմանադրությամբ շահագործող և թշնամական տարր կոչվածները՝ շահագործողները, կուլակները, հոգևոր սպասավորները, նախկին խմբապետ-մաուզերիստները և այլն, օրենքով համարվում էին ձայնագուրկ, չունեին ընտրելու և ընտրվելու իրավունք: Ե) Թեև սահմանադրությունով ամրագրված էր պատգամավորի հետևանքման դրույթ, սակայն համապատասխան գործուն մեխանիզմ չլինելու պատճառով այդ նորմը չի գործել: Եվ վերջապես՝ գ) ընտրությունները չէին տեղավորվում ո՛չ համամասնականի մեջ, որովհետև այլ մրցակցող կուսակցություններ չկային, քանզի դրանք արգելված, կազմալուծված ու քայքայված էին, և ո՛չ էլ մեծամասնականի մեջ, որովհետև մեկ կուսակցության քաղաքական մենաշնորհի պայմաններում անհիմաստ ու ավելորդ է խոսել անհատական կարգով ընտրված լինելու մասին:

1920-ական թթ. սկզբներին ձևավորված դասակարգային ու խտրական սույն ընտրական համակարգը գործել է մինչև 1930-ական թթ. կեսերը, երբ ԽՍՀՄ-ում 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին և դրա օրինակով նաև Հայաստանում 1937 թ. մարտի 23-ին ընդունվեցին հաղթանակած սոցիալիզմի սահմանադրությունները: Բոլշևիկների պատկերացրած սոցիալիզմի հիմքերի կառուցմամբ և շահագործողական տարրերի վերացմամբ ընդունվեց նոր սահմանադրություն, մտցվեց նոր՝ նախորդի համեմատ ավելի ժողովրդավարական ընտրակարգ, վերացվեց ձայնագուրկների ինստիտուտը և այլն: Սակայն բովանդակության տեսակետից հաստատված միակուսակցական գաղափարական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ամբողջատիրական համակարգի պայմաններում ընտրությունները դարձան ավելի միօրինակ, ձևական ու ձանձրալի՝ առաջ բերելով ժողովրդի անտարբերությունը դրանց արդյունքների հանդեպ:

ФОРМИРОВАНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В 1920-ЫХ ГГ.

АКОПЯН А. М.

Резюме

После советизации Армении на примере Советской России была сформирована избирательная система советов и в Армении. В 1920-ых гг. в условиях большевистского однопартийного режима выборы советов ни по содержанию, ни по механизмам не соответствовали западноевропейским демократическим избирательным стандартам и критериям.

На основе устава о выборах и по конституции 1922 года в ССРА выборы были: а/ явно классовыми, в которых обеспечивались места только для находящейся у власти партии большевиков и заслуживающих их доверие людей и социальных групп, б/ выборы были не прямыми, а многоступенчатыми, в/ выборы были не тайными, а проводились путём открытого голосования, поднятия рук, г/они были не всеобщими, поскольку отдельные группы и слои общества были лишены избирательного права, д/ в условиях однопартийной системы выборы невозможно было причислить ни к партийной, ни к мажоритарной системе выборов.

Данная избирательная система в общих чертах сохранялась до середины 1930-ых гг.

THE FORMATION OF THE ELECTORIAL SYSTEM IN SOVIET ARMENIA IN 1920-IES

A. HAKOBYAN

Abstract

After the sovietization of Armenia the electoral system of soviets was formed on the example of Russia. In 1920-s, in conditions of one party Bolshevik regime, the elections of the soviets did not correspond to west European democratic electoral standards and criterias.

According to the temporary charter about elections in Soviet Armenia and the constitution of 1922 the elections were a/ underlined with class differenceis, discrimination.

b/ the elections were not direct, they were multistage.

c/ they were not secret, open voting system was used in them.

d/ and finally, in conditions of political monopoly of the communist party, the elections corresponded neither to the proportional nor to the majority system.

This electoral system was kept till in the middle of 30 ies.